

સગર્ભા અને વિયાજણ પશુઓની માવજત

ડો. જે.બી. કથીરીયા, વિષય નિષ્ણાંત (પશુ પાલન)
ડો.બી.બી.કાબરીયા, તાલિમ વ્યવસ્થાપક, કે. વી. કે.
કુ. એચ.એ.મણવર, વિષય નિષ્ણાંત (ગૃહ વિજ્ઞાન)

કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર,
જૂનાગઢ કૃષિ યુનિવર્સિટી, તરઘડિયા
(રાજકોટ) ફોન : (૦૨૮૧) ૨૭૮૪૧૭૦

તાઝામાજા, ફેબ્રુઆરી- ૧૩
ખેતીની વાત, ફેબ્રુઆરી- ૧૩: ૪૪-૪૫

ગ્રામ્ય અર્થતંત્રને મજબૂત અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પશુપાલન એક મહત્વનું પરિબળ છે. પશુપાલનની મહત્તા સમજાયા પછી વધુ ને વધુ લોકો પશુપાલનને સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરીકે અપનાવતા થયા છે. ત્યારે પશુપાલનને વધુ નફાકારક બનાવવા માટે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા વધુ દૂધ ઉત્પાદન આપવાના આનુવંશિક ગુણવત્તા ધરાવતી સારી ઓલાદના પશુઓનો ઉછેર કરવો જોઈએ.

પરંતુ વધુ દૂધ ઉત્પાદન મેળવવા માટે ફક્ત વધુ દૂધ આપવાના આનુવંશિક ગુણો ધરાવતા સારી ઓલાદના પશુઓ રાખવા તેટલું જ પૂરતું નથી, બ્લેક, સારી ઓલાદના પશુઓ મેળવ્યા બાદ તે માદા પશુઓમાં સફળ ગર્ભધારણ થાય. પ્રતિવર્ષે ઓછામાં ઓછું માદા પશુઓમાં એક વિયાજણ રહેવાથી દૂધ ઉત્પાદન ક્ષમતા જળવાઈ રહે છે. આથી અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે કે, " There is no Production without reproduction" અર્થાત્ વિના પ્રજનન નહિ ઉત્પાદન તેથી પશુસંવર્ધનમાં ગર્ભધારણ એક પાયાની-મહત્વની બાબત ગણાવી શકાય.

ગર્ભધારણ એટલે કે આપણી ગાય કે ભેંસ પુખ્ત વય થયા પછી નિયમિત ઋતુકાળમાં આવે અને સરળતા કુદરતી કે, કૃત્રિમ બીજદાન દ્વારા સફળતાપૂર્વક પ્રજનનથી અંડાણું અને શુક્રાણુના ફલીનીકરણથી માદા પશુ ગર્ભધારણ કરે તે ક્રિયાને ગર્ભધારણ કહે છે. ગર્ભધારણ ગાય વર્ગમાં નવમાસ અને ભેંસ વર્ગમાં દસ માસને અંતે કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વગર તંદુરસ્ત બચ્ચાંનો જન્મ આપે અને તેના આ નવા વેતર દરમિયાન સારું દૂધ ઉત્પાદન આપે ત્યારે ગાય કે ભેંસ આર્થિક દ્રષ્ટિએ નફાકારક નીવડે.

સંવર્ધન યોગ્ય ગાયો તથા ભેંસોમાં ગર્ભધારણ ઈષ્ટતમ સ્તરે જળવાઈ રહે તે ડેરી ઉદ્યોગના અર્થતંત્રમાં મુખ્ય બાબત છે. કારણકે સંવર્ધન અને પશુપાલન માટે પૂર્વપેક્ષિત બાબત છે. પશુઓની વ્યવસ્થા આ બાબતમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. યોગ્ય પશુપાલન વ્યવસ્થાથી પશુઓમાં ઓછો શ્રમ પડે છે, તેવી પદ્ધતિઓ અપનાવવાથી પશુઓમાં ગર્ભધારણ શક્તિ વધે છે.

સામાન્ય રીતે ગર્ભધારણ કર્યા પછી ગાય-૨૭૨ દિવસ પછી અને ભેંસ ૩૦૫ દિવસ પછી વિચાય છે. ગાભણ ગાય કે ભેંસનું મરેલું અથવા જીવતું બચ્ચું સમય પુરો થાય એ પહેલાં ગર્ભાશયની બહાર નીકળી જાય તેને ગર્ભપાત કે તરવાઈ જવું કહેવામાં આવે છે. ક્યારેક ગર્ભધાન પછી ખૂબ જ ઓછા સમયમાં એટલે કે ૧૫ દિવસથી ૫૦ દિવસ પહેલાં જ ગર્ભ બહાર નીકળી જાય છે. ગર્ભના ખૂબ જ નાના કદના કારણે પશુપાલકને આ અંગેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

ગર્ભધારણની સમસ્યાઓ અને ઉકેલ :

પશુ રહેઠાણની આદર્શ વ્યવસ્થા, પશુ પોષણ અને માવજત પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે અને પ્રજનન માટે ઋતુચક્ર વ્યવસ્થિત હોય તો માદા પશુઓમાં ગર્ભધારણ નિયમિત થાય છે. દૂધકાળનો સમય શ્રેષ્ઠ રહે છે અને વસુકેલ દિવસો માટે ટૂંકો સમયગાળો રહે અને બે વિચાજણ વચ્ચેનો ગાળો આદર્શ બની રહે છે. ને તેથી પશુપાલન નફાકારક – પૂરક વ્યવસાય તરીકે નિભાવી શકાય. આવી પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવાનો જ્યારે પણ અભાવ વર્તાય ત્યારે ગર્ભધારણની મુખ્યત્વે સમસ્યાઓ ઉદ્ભવે છે. જેનો સુઆયોજિત ઉકેલ મેળવી આદર્શ પશુપાલન દ્વારા પશુપાલકોમાં શ્વેતક્રાંતિ લાવી શકાય.

➤ **ગાભણ પશુનો આહાર :**

ગાભણ પશુને શરૂઆતના છ – સાત મહિના સુધી દાણ કે પોષક તત્વોની જરૂરીયાત ઓછી રહે છે. પરંતુ છેલ્લા ત્રણ મહિના દરમિયાન બચ્ચાનો વિકાસ ઘણો જ ઝડપથી થતો હોવાથી બચ્ચાના વિકાસ માટે તેમજ આવનાર વેતરમાં દૂધ ઉત્પાદન વધુ મળે તે માટે ગર્ભવસ્થાના છેલ્લા ત્રણ મહિના પશુને વધારાનું દાણ આપવું જોઈએ. આ માટે શરૂઆતમાં નિભાવ ઉપરાંત એક કિ.ગ્રા. દાણ આપી દર પંદર-વીસ દિવસે ૫૦૦ ગ્રામ દાણ વધારતા જવું જોઈએ. જેથી જ્યારે ગાય-ભેંસ વિચાય ત્યારે રોજનું ૪ કિ.ગ્રા. કે વધુ દાણ ખાઈ શકે. આ પદ્ધતિને સ્ટીમીંગ અપ પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિ અપનાવવાથી ગાય-ભેંસ વિચાય ત્યારે તેઓને વિચાણનું દાણ કે ગોળ, તેલ, અસાળીયો વગેરે આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

➤ **દુઝણી ગાય / ભેંસ માટેનો ખોરાક :**

દૂધ આપતા પશુને તેના નિભાવ ઉપરાંત દૂધ ઉત્પાદન માટે વધુ પોષક તત્વોની જરૂરત રહે છે. જેથી સારી ગુણવત્તાવાળું દાણ મિશ્રત આપવું જરૂરી બને છે. આવા દાણ મિશ્રણમાં ઓછામાં

ઓછા ૨૦ થી ૨૨ ટકા પ્રોટીન અથવા તો લગભગ ૧૫ થી ૧૬ ટકા પાચ્ય પ્રોટીન ૬૫ થી ૭૦ ટકા કુલ પાચ્ય તત્વો હોવા જોઈએ તૈયાર મળતાં આવા સારા સમતોલ દાણ મિશ્રણમાં ક્ષારનો ભૂકો (મિનરલ મિક્ચર) પણ ઉમેરેલું હોય છે. પરંતુ, જો તૈયાર દાણ મિશ્રણમાં ક્ષારનો ભૂકો મેળવેલો ના હોય તો રોજનું ૩૦ થી ૫૦ ગ્રામ સારું તૈયાર ક્ષારમિશ્રણ આપવું જરૂરી બને છે. પોતાની જાતે ઘરે દાણ મિશ્રણ બનાવવું હોય તો નીચે મુજબ બનાવી શકાય.

દુધાળ પશુને રોજનો ખોરાક નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :

ક્રમ	ખાદ્યપદાર્થ	પ્રમાણ
૧.	સમતોલ દાણ મિશ્રણ	૧.૦ થી ૧.૫ કિ.ગ્રામ
૨.	લીલો ચારો કઠોળ વર્ગનો	૪.૦ થી ૫.૦ કિ.ગ્રામ
૩.	લીલો ચારો ધાન્ય વર્ગનો	૮.૦ થી ૧૨.૦ કિ.ગ્રામ
૪.	સૂકો ચારો ખાઈ શકે એટલો અથવા	૬.૦ થી ૮.૦ કિ.ગ્રામ

આ ઉપરાંત પ્રત્યેક ૧ કિ.ગ્રામ દૂધ ઉત્પાદન માટે ભેંસને ૫૦૦ ગ્રામ અને ગાયને ૫૦૦

ગ્રામ દાણ વધારે આપવું જોઈએ. ભેંસના દૂધમાં ચરબીનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી ગાય કરતાં તેને વધારે દાણની જરૂર પડે છે. ગાય કે ભેંસને પ્રથમ ત્રણ વેતર સુધી તેના શરીરની વૃદ્ધિ માટે વધારાનું ૫૦૦ ગ્રામ દાણ આપવું જરૂરી છે.

મીઠું અને ક્ષારમિશ્રણ :

દૂગણાં પશુને રોજ માથાદીઠ ૨૫ થી ૩૦ ગ્રામ મીઠું દાણમાં ભેળવીને આપવું જરૂરી છે, જો આ પશુને કઠોળ ચારો આપતા ન હોઈએ તો તેમને ઉપર પ્રમાણેના મીઠા ઉપરાંત માથાદીઠ રોજનું ૨૦ થી ૨૫ ગ્રામ ક્ષાર મિશ્રણ અગર તેટલો જ પકવેલો હાડકાંનો ભૂકો આપવો જોઈએ વધુ ઉત્પાદન કરતાં દેશી જાનવરોને તથા સંકર અને વિદેશી ગાયોને કઠોળ ચારો આપતાં હોઈએ તો પણ ક્ષાર મિશ્રણ અગર પકવેલાં હાડકાંનો ભૂકો આપવો. એ સલાહ ભર્યું છે. દૂગણાં પશુને વ્યક્તિગત રીતે અલગ-અલગ એમના દૂધ ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં વજન કરીને અથવા માપીને દાણ મિશ્રણ ખવડાવવું જોઈએ.

દોહન :

દૂગણાં જાનવરોને સ્વસ્થ જગ્યાએ દોહવા જોઈએ. દોહનારાં નિરોગી અને સ્વસ્થ અને દોહન માટેનાં વાસણો ચોખ્ખાં હોવા જોઈએ. દોહનના ઓછામાં ઓછા એક કલાક પહેલાં ગાયોને હાથીઓ કરી લીધેલો હોવો જોઈએ. જાનવરોનાં આઉ અને આંચળ દોહતા પહેલાં હુંફાળા

કલોરીનના દ્રાવણથી ઘોઈ નાખીને પછી ચોખ્ખા કટકા/ રૂમાલ વડે લૂછીને કોરાં કરી નાખવા જોઈએ. પાનો મૂક્યા પછી દોહનની ક્રિયા ઝડપી પણ સાથોસાથ જાનવરને આરામપ્રદ હોવી જોઈએ. દોહતી વખતે દોહવાની જગ્યા અને એના નજીકના આસપાસના વિસ્તારમાં સંપૂર્ણ શાંત વાતાવરણ હોવું જોઈએ. મોટેથી ભૂમો પાડવી કે વાતો કરવી, કૂતરાનું ભસવું, અજાણ્યાની ઉપસ્થિતિ વગેરે બાબતોથી દૂધના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે.

પ્રજનન :

વિયાય પછી ગાયો એક માસ કે તેથી ઓછા કે વધુ સમયમાં ઋતુમાં આવે છે, પણ વિયાય પછી એમના ગર્ભાશયને સંકોચાઈને એની અસલ સ્થિતિમાં આવતાં અને પુનઃકાર્યક્ષમ બનતાં લગભગ બે માસ જેટલો સમય લાગે છે. આથી વિયાય પછી બે માસ પછી વેતરે આવે એટલે ગાયને ફેળવવી જોઈએ. દૂધ ઉત્પાદન વ્યવસાય નફાકારક રીતે ચાલે તે માટે એક આદર્શ તરીકે દૂધ ઉત્પાદન જાનવરો દર ૧૨ માસે વિયાવા જોઈએ. આમ થવા માટે દૂઝણાં જાનવરો વિયાણ પછી લગભગ ૮૫ દિવસે સગર્ભા થવા જોઈએ. વિયાય પછી જાનવરો લગભગ ૩૦૦ દિવસ દૂધ આપે એમ માનીએ તો જ્યારે એ દૂધ આપતાં બંધ થાય ત્યારે એ સાતેક માસનાં સગર્ભા હશે. આથી એ વસુક્યા પછી લગભગ બે માસે ફરીથી વિયાશે. વિયાણ પછી દૂઝણાં જાનવરો ત્રણેક માસ કરતા જેટલા વધારે મોડા સગર્ભા થાય તેટલા બાર માસ કરતાં વધુ મોડા વિયાશે. આમ થતાં આ ગાયોનો વસુકેલ રહેવાનો ગાળો વધુ લાંબો હશે. આ ગાળો ૬૦ દિવસ કરતાં જેટલો વધુ લાંબાય તેટલી દૂધ ઉત્પાદન વ્યવસાયની બિન કાર્યક્ષમતા વધે. દૂઝણાં જાનવરો સરેરાશ પંદર માસ કરતાં વધુ સમયે ફરી વિયાય એ આર્થિક રીતે પોષાય નહીં, આથી દૂઝણાં જાનવરો વિયાય પછી ત્રણથી પાંચ માસમાં સગર્ભા થવા જોઈએ. આથી જો વિયાય પછી એક માસ સુધીમાં દૂઝણાં જાનવર ઋતુનું ન આવે તો એને તજજ પાસે તપાસાવી જરૂરી ઈલાજ કરાવવો. જાનવરો પૈકી કોઈ જાનવરો તાપે આવ્યા છે કે નહીં તે જાણવા માટે તેમને રોજ ઓછામાં ઓછા બે –ત્રણવાર ધ્યાનથી જોવા. તાપે આવેલ જાનવરોને સગવડ અને નીતિ અનુસાર કુદરતી કે કૃત્રિમ બીજદાનથી ફેળવવા જરૂરી વ્યવસ્થા ગોઠવવી. ફળી ગયા પછી બે થી અઢી માસ સુધી ફરી તાપે ન આવેલ જાનવરોને તપાસી તે સગર્ભા છે કે નહીં તે નક્કી કરવું જોઈએ. કેટલીકવાર એવું બને છે કે આપણે જે જાનવર સગર્ભા છે એમ ધારીને ચાલતા હોઈએ તે ચાર પાંચ માસ પછી તાપે આવે.

રહેઠાણ :

બેડૂતો મિશ્ર બેતી પદ્ધતિમાં એકાદ- બેથી પાંચ જાનવરો પોતાને અનુકૂળ આવે તેવા રહેઠાણમાં રાખે છે, આવા રહેઠાણમાં જાનવરોને માટે આરામદાયક ભોંયતળિયાની પુરતી જગ્યા, ઉપર છાપરું ત્રણ બાજુ દિવાલ કે આડસ, ખોરાક નિરવાની જગ્યા અને ગટરની વ્યવસ્થા રાખવી જરૂરી છે.

આવા આશરે ૯ મીટર લાંબા અને ૩ મીટર પહોળા રહેઠાણમાં આશરે દશ પુખ્ત વયના જાનવરો રાખી શકાય. (જેવા કે બે ત્રણ ગાય-ભેંસ, તેમના ધાવતા બચ્ચા અને બે બળદ અને અન્ય પશુ.) આ રહેઠાણમાં દરેક જાનવર માટે ભોંયતળિયાની જગ્યાની સરેરાશ લંબાઈ ૧.૫ થી ૧.૭ મી. અને પહોળાઈ ૧.૦ થી ૧.૨ મીટર રાખવામાં આવે છે. આટલી જગ્યામાં જાનવર આરાથી ઉભું રહી શકે છે અને બેસી શકે છે. આવા રહેઠાણનું ભોંયતળિયું જે તે સ્થળના વરસાદના પ્રમાણ અનુસાર સામાન્ય રીતે આજુબાજુની જમીન કરતાં ૧૫ થી ૪૫ સે.મી. ઉચું રાખવામાં આવે છે. ભોંયતળિયું અનેક પ્રકારનું બનાવી શકાય. ખર્ચની દ્રષ્ટિએ મુરમનું ભોંયતળિયું સૌથી સસ્તું અને સિમેન્ટ ક્રોકીટનું ભોંયતળિયું સૌથી મોંઘું પડે છે. ગાયો-ભેંસો જેવા જાનવરો માટે લાંબે ગાળે મરામત વિગેરે માટે થતો ખર્ચ, સ્વાસ્થ્ય, રક્ષણ અને ટકાઉપણાનો વિચાર કરતાં સિમેન્ટ ક્રોકીટનું બનાવવું વધુ સલાહ ભર્યું છે. જાનવરોને ખોરાક ખવડાવવા માટે આવા મકાનોમાં દિવાલની લંબાઈને સમાંતર અંદરની અર્ધગોળાકાર એક ગમાણ બાંધવામાં આવે છે. ગમાણ પથ્થર, લાકડું, ઈંટો અને સિમેન્ટ, રેતીની કે સિમેન્ટ ક્રોકીટની બનાવી શકાય.

*****